

Prethodno saopštenje

UDK 343.352:378

DOI br. 10.7251/SVR1408235C

COBISS.SI-ID 4267800

MANIFESTACIJA KORUPCIJE U OBRAZOVANJU I MOGUĆNOSTI SPREČAVANJA ISTE

Doc. dr sci Idriz Ćosić, dipl. ecc¹

Livnica čelika doo Tuzla

Apstrakt: Obrazovanje predstavlja jednu od društvenih kategorija gdje je korupcija posebno zastupljena. Različiti vidovi korupcije u sistemu obrazovanja, od predškolskog uzrasta pa do univerziteta, su vidljivi, što ima dugotrajne posljedice. S tim u vezi u radu su date neke od karakteristika korupcije u obrazovanju. Imajući u vidu kompleksnost teme, kao i niz primjera korupcije u praksi, potrebno je više prostora za relevantne pokazatelje. Na ovaj način se samo djelimično skreće pažnja na značaj i ulogu korupcije u obrazovanju. U prvom dijelu predstavljene su manifestacije korupcije u obrazovanju kroz nekoliko metodološki poredanih dijelova. Mogućnosti sprečavanja korupcije su dati u drugom dijelu, te uvod i zaključak.

Ključne riječi: *obrazovanje, korupcija* **JEL klasifikacija:** *I2, D73, K42.*

UVOD

Obrazovanje je osnovno ljudsko pravo i glavni pokretač ljudskog i ekonomskog razvoja. To jača lični integritet i oblikuje društva u kojem živimo. Budući da obrazovanje obično čini veliki dio proračuna zemlje, od nacionalnih obrazovnih ministarstava, lokalnih škola i univerziteta, dolazi do pojave korupcije. Trošak korupcije je visok, a ukradena sredstva iz proračuna za obrazovanje znači smanjenje broja škola, ili nema škole uopšte. Knjige i potrošni materijal ponekad se prodaju umjesto da se daju školama. Škole i univerziteti često su mjesto neovlaštene naknade, prisiljavajući učenike i studente da „kupuju“ znanje. Učitelji i nastavnici su imenovani kroz porodične veze, bez kvalifikacija.

Ljudi uključeni u obrazovnim sistemima suočeni su sa dijelovima korupcije u nekoj fazi. Fenomen nije novina, ali do prije deset godina istraživanja su rijetko bila usmjerena na njoj. Tu može biti nekoliko

¹ Doc. dr sci Ćosić Idriz, dipl. ecc, Livnica čelika doo Tuzla, e-mail: cosic.idriz@gmail.com

objašnjenja za to. Prije svega, pitanje korupcije pojavila tek nedavno. Drugo, oni koji su uključeni u obrazovni sektor nisu bili voljni da se pozabave pitanjem korupcije. Možda zato što se boje da bi to moglo zamagliti sliku sektora i time smanjiti sredstva koja se izdvajaju za njega. Korupcija posebno opterećuje članove društva nižeg socioekonomskog statusa i sprečava njihov napredak na društvenoj ljestvici, te ostvarivanje njihovih punih potencijala.

POJMOVNO ODREĐENJE KORUPCIJE

Korupcija u najširem smislu predstavlja svaku zloupotrebu položaja od strane državnog službenika ili osobe koja vrši određenu javnu funkciju, a koja za cilj ima osobnu i/li materijalnu korist.² Korupcija se manifestira na razne načine u raznim državama, kulturama i periodima, isto kao što ovisno o tome varira i sama definicija korupcije, odnosno aktivnosti koje se smatraju dijelom te pojave. Korupcija se najčešće javlja u obliku potkupljivanja državnih službenika, ali i iznuđivanja novca građana, zatim kao nepotizam i pronevjere javnih sredstava. Potkupljivanje ili podmićivanje u najširem smislu predstavlja svaku onu aktivnost kojom se nudi ili predaje novac, poklon ili neka usluga nekoj osobi u namjeri da je se potakne na ponašanje suprotno pravu i/li načelima, odnosno pravilima njene javne službe.

Sam pojam „korupcija“ u stranim jezicima (npr. latinski - *corupcio*, ili francuski - *corruption*) označava pokvarenost, podmićivanje, razvrat od čega se može izvesti zaključak o ličnosti koja učestvuje u poslovima korupcije.³ Korupcija štetno djeluje na moral, jer predstavlja djelatnost suprotnu ne samo zakonitim propisima, već i moralno ispravnim shvaćanjima. Posmatrano sa ekonomskog stanovišta, korupcija podriva ekonomske odnose jednog društva, izaziva poremećaje u ekonomskom sistemu i predstavlja oblik bogaćenja ekonomski jačeg subjekta sa izraženom tendencijom internacionalizacije. Korupcija je povreda javne funkcije radi lične koristi, a neizbježno je da u nju budu uključene i druge prevare koje se dešavaju u praksi.

Iako prevara i korupcija postoje u mnogo različitih oblika, rezultat je uvijek preusmjeravanje, otuđenje ili rasipanje javnih i privatnih sredstava. Korupcija ne samo da košta društvo u smislu preusmjeravanja ili rasipanja finansijskih sredstava, ona podriva samu legitimnost vjere vlade i javnosti u demokraciju. Korupcija je posebno izražena u domenu organizovanog kriminala i može se reći da je sastavni dio metoda djelovanja organizovanih kriminalnih organizacija koje se služe podmićivanjem, davanjem pozajmica, činjenjem raznih usluga, ucjenama i drugim vidovima zastrašivanja. Korupcija gaji i olakšava razvoj kriminalnih aktivnosti, posebno u oblasti organizovanog kriminala.

² Jelačić, 1996.

³ Todorović i sar. 2008.

Svi ovi faktori djeluju u kombinaciji na potkopavanju stubova jednog demokratskog društva u povoju. Korupcija ugrožava privredu i demokratske reforme. Stvarne žrtve prevare i korupcije su građani, jer dobijaju manje vladinih usluga a plaćaju relativno veće namete radi otklanjanja gubitaka koje prouzrokuje nezakonita aktivnost. U raznim kulturama postoji i različit odnos prema korupciji.

U nekim državama je korupcija, pak, toliko rasprostranjena da se smatra sasvim normalnim, uobičajenim, a ponekad i prihvatljivim načinom života i poslovanja i može se shvatiti i kao poseban vid društvenog poretka poznat pod nazivom kleptokracija. Kleptokracija (Gr. kleptes - lopovi, i kratos - vladavina) odnosi se na vlast, vladu, strukturu vlasti kod koje se kroz korupciju povećava lično materijalno bogatstvo državnih dužnosnika i/ili vladajuće klase (kleptokrata), kroz pljačku i iskorištavanje javnih financija, a na štetu ostatka populacije.⁴ Pojam, dakle, označava "vladavinu lopova". Karakteristike: Kleptokracija se obično veže uz korumpirane oblike autoritarnih vladavina.

Kleptokrati obično tretiraju državnu riznicu kao da je njihovo lično vlasništvo, trošeći sredstva na luksuznu robu kako im se prohtije. Mnogi kleptokrati tajno prenose sredstva na tajne lične bankovne račune u stranim državama s namjerom da sebi osiguraju nastavak lagodnog života kada/ako ih se eventualno ukloni s vlasti i budu prisiljeni bježati iz zemlje. Nedavna dešavanja u našoj zemlji i u Ukrajini su nam najbolji primjeri.

Posljedice: posljedice kleptokratskih režima ili vlada obično se odražavaju na državnu ekonomiju, politički život i stanje ljudskih/ građanskih prava. Kleptokratska vlada često onemogućuje /odvraća strane investicije i drastično slabi domaće tržište i prekograničnu trgovinu. Krađom novca svojih građana kroz zloupotrebu sredstava skupljenih porezima ili kroz pranje novca, kleptokratski strukturiran politički sistem snizuje kvalitet življenja gotovo svih. Nadalje, pokradeni novac se obično uzima iz fondova namjenjenih za javnu upotrebu, kao npr. gradnju bolnica, škola, cesta, parkova i sl., što ima daljne negativne posljedice na kvalitetu života ostalih građana. Uz to, kvazi-oligarhija koja nastaje iz kleptokratske elite podriva demokratiju.

Definicija korupcije obuhvata slijedeće bitne elemente: protivzakonito i nemoralno djelovanje; počinioci lica koja su nosioci državne, političke, finasijske privredne ili druge javne funkcije, kao i lica koja se pojavljuju kao nosioci određenih funkcija u privatnom sektoru.⁵ Djelatnost se sastoji u iskorišćavanju položaja, prekoračanju ovlašćenja, korišćenju funkcije i društvenog ugleda, nevršenjem poslova iz svoje nadležnosti, korišćenjem institucija sistema institucija u kojima su zaposlena lica koja vrše korupcijska krivična djela. Sticanje protivpravne imovinske koristi, bogaćenja bez pravnog osnova, ostvarivanje ličnih interesa, političke, finasijske ili neke druge moći.

⁴ Todorović i saradnici, 2008.

⁵ Bošković, 2004.

Korupcija je dio određene tradicije, dublji od prividnih oblika formalnih institucija i pravnih normi, prije izraz društvene solidarnosti prema državi negoli ponašanje štetno po sebi. U shvaćanju korupcije u nas postoji važna promjena i važna dinamika. Promjena započinje kretanje od shvaćanja da je korupcija neizbježna prema shvaćanju da je štetna, od moralne osude prema političkoj nužnosti reformi i suzbijanja korupcije. Promjene se ubrzavaju i ta dinamika ukazuje na porast raskola između samozadovoljne manjine i ogorčene većine, na dramatično povećanje očekivanja da se završi kultura korupcije, da se pokažu i kazne odgovorni, da korupcija jednostavno prestane.

Jedan od problema sa kojima se suočavaju svi oni koji se bave pitanjem korupcije je gdje povući liniju između koruptivnog i poštenog ponašanja. Ova granica zavisi od niza faktora, od kojih su neki od najvažnijih sociokulturni faktori koji utiču na individualnu i društvenu percepciju korupcije. Na primjer, dok se u nekoj kulturi pod pojmom korupcija ubrajaju i sitne usluge, u drugim se kao korupcija uglavnom prepoznaje davanje novca ili krupnih usluga za sticanje neke dobiti. Stoga je važno već na početku imati određeni referentni okvir, odnosno taksonomiju korupcije koja sa jedne strane omogućava ispitivanje i onih oblika korupcije koji u nekoj kulturi nisu prepoznati kao takvi, a sa druge strane da bi donosioci odluka znali u kojem smjeru i na kojim nivoima treba djelovati u sprečavanju korupcije.⁶

Korupcija se smatra sastavni dio kriminala, pa je samim tim i interesantna sljedeća formulacija kriminaliteta pod kojim se podrazumijevaju proizvodi pogrešne primjene i zloupotrebe javne vlasti i autoriteta zbog lične dobiti. Prisutna su i nastojanja da se organizovani kriminalitet sagleda kroz prizmu pretpostavki i karakterističnih obilježja, pa shodno tome, za njegovo postojanje potrebno je da budu ispunjeni različiti uslovi, odnosno elementi. Jedan od elemenata je i korupciono djelovanje.

Organizovani kriminalitet podrazumijeva postojanje kriminalne organizacije koja ima više od dva člana, s ciljem trajnijeg vršenja krivičnih djela radi ostvarivanja imovinske koristi i odgovarajućeg uticaja, s tim što ovakva kriminalna organizacija da bi mogla da opstane nužno je da se koristi nasiljem ili nekim drugim sredstvima zastrašivanja ili da uspostavi odgovarajuću spregu sa državnim, političkim, ekonomskim i finansijskim subjektima, bilo korupcijom, ucjenom, iznudom ili nekim drugim načinom. Upravo su to načini koji omogućavaju opstanak organizovanom kriminalitetu, u zavisnosti od prisutnih društvenih uslova, karaktera, organizacije i oblasti kriminalnog djelovanja.

Svi ostali uslovi ocrtavaju karakter i specifičnosti organizovanog kriminaliteta, upotpunjuju njegov sadržaj, ali nisu od bitnijeg uticaja za njegovo postojanje. Konvencija UN za borbu protiv korupcije iz 2003. godine je prvi međunarodni instrument za borbu protiv korupcije koji povezuje zemlje potpisnice u borbi protiv korupcije. Konvencija ističe

⁶ Google, 2014.

zabrinutost zbog ozbiljnosti problema i prijetnji koje korupcija predstavlja za stabilnost i sigurnost društva, jer podriiva institucije i vrijednosti demokracije, etičke vrijednosti i pravdu, te ugrožava održiv razvoj i vladavinu prava. Ističe se načelo dobrog upravljanja javnim poslovima, pravičnost, odgovornost, jednakost pred zakonom, te potrebu zaštite integriteta i njegovanje kulture odbacivanja korupcije. Ciljevi Konvencije su interalia za unapređenje i ojačavanje mjera za uspješnije sprečavanje i borba protiv korupcije, unapređenje integriteta, odgovornosti i dobrog upravljanja javnim poslovima(član 1. Konvencije).

Svaka država ugovornica, u skladu sa osnovnim načelima svog pravnog sistema, razrađuje i primjenjuje ili održava djelotvornu, koordiniranu politiku sprečavanja korupcije kojom se unapređuje učešće društva i održavaju načela vladavine prava, dobrog upravljanja javnim poslovima, integriteta, transparentnosti i odgovornosti. Svaka država će nastojati ustanoviti i unaprijediti uspješnu praksu usmjerenu na sprečavanje korupcije. Države ugovornice mogu surađivati sa međunarodnim i drugim organizacijama u međunarodnim programima i projektima na sprečavanju korupcije. To su akti doneseni na međunarodnom nivou čijim prihvaćanjem brojne države istim mehanizmima paralelno vode borbu protiv korupcije u svojim nacionalnim okvirima, ali se granice borbe ne svode na nacionaln, čime ta borba postaje globalna.

Zlo korupcije ne nalazi se u neodgovornosti malog broja ljudi, ili, objektivno: u nepostojanju društvene svijesti (kapitala) o lošim posljedicama korupcije.⁷Pitanje se postavlja prije kraja prošlog stoljeća, znači tokom devedesetih. Postoji izvjesna dinamika promjena, faze, koje treba uzeti u obzir. U tom razdoblju, korupcija se najprije negirala i svodila na pojedinačne slučajeve – skandale. Pitanje suzbijanja korupcije postavljalo se uz dvije – danas tako izgleda – suprotstavljene tvrdnje. Prva je bila da se radi o usputnom fenomenu koji treba objasniti ostatkom tradicije i kulture korupcije. Posljedica tog stava je potcjenjivanje potrebe da se nešto posebno učini protiv korupcije.

Dio te tvrdnje je i stav da je korupcija neizbježna, jer ipak olakšava posao i ispravlja birokratsku neefikasnost i bešćutnost. Korupcija je dio tradicije, dublji od prividnih oblika formalnih institucija i pravnih normi, prije izraz društvene solidarnosti prema državi negoli ponašanje štetno po sebi. Bio je raširen osjećaj da je korupcija posljedica manjkavosti institucija nove demokratije,deficit demokracije. Institucije su nove i slabe, pravila nepotpuna i neodređena, vladavina autokratska, i predatorske privatizacije stvorile su novu klasu. Privatizacija, iako zapravo nije bila ni brza ni radikalna, kao u nekim tranzicijskim zemljama, razorila je privredu.

MANIFESTACIJA KORUPCIJE U OBRAZOVANJU

Korupcija u obrazovanju narušava kvalitet obrazovanja. U visoko korumpiranim sistemima ne postoji mogućnost da znate što se nalazi iza postignuća studenata, da li je to stvarno znanje i kompetencija ili pak ništa.

⁷ Štulhofer, 2004.

Korupcija ima veze sa postojanjem monopola i diskrecionom moći, lošim upravljanjem i nadzorom na svim nivoima, lošim javnim informacijama i odlukama vlade, nedostatkom transparentnosti u pogledu strane pomoći i druge stvari. Postoji niz neprikladnih ponašanja koja mogu poremetiti implementaciju planiranih intervencija i, pogotovo, pravilno funkcionisanje procesa nastave. Ona uključuju: pronevjeru finansijskih sredstava za obrazovanje, tražnje neovlaštenih naknada za upis u školu ili za ispite, odsustvovanje nastavnika iz škole, curenje informacija prije ispita, itd.⁸

Korupcija u obrazovanju narušava dinamiku učenja i podučavanja. Nastavnici mogu biti puno manje spremni da se ulažu u podučavanje, a studenti u učenje. Time znanje i učenje gube na važnosti, što dovodi do smanjenja stvarnog obrazovnog nivoa društva i njegove sposobnosti da prati razvoj i konkuriira drugim društvima.

Samim tim ozbiljno narušava jednakost u obrazovnom sistemu. Svako društvo bi trebalo da garantira svojim članovima uspjeh baziran na njihovim sposobnostima i zalaganju, a ne baziran na socioekonomskom statusu, porodičnim vezama ili pripadnosti nekoj od društvenih kategorija. Korupcija opterećuje članove društva nižeg socioekonomskog statusa i sprečava njihov napredak na društvenoj ljestvici, te ostvarivanje prava.

Kada se govori o korupciji u obrazovanju, mora se voditi računa da ona postoji na nekoliko nivoa i da se ispoljava u više oblika. Obrazovanje je jedno od osnovnih ljudskih prava i za pojedince je ponekad to jedini način da pobjegnu iz siromaštva, dok je za države ključno za razvoj i napredak. Kako je obrazovanje javno dobro, korupcija u obrazovanju ne može obuhvatati samo dobivanje materijalne dobiti za privatne potrebe; korupcija u obrazovanju uključuje neprofesionalno ponašanje.

Neprofesionalno ponašanje se javlja i u drugim područjima djelovanja, ali kada ono pogađa djecu i mlade ljude posljedice su mnogo ozbiljnije, te se zbog toga moraju preduzimati i radikalni potezi da se obezbijedi visoki nivo profesionalizma. Neka od ovih ponašanja su već prepoznata kao krivična djela, dok se druga tretiraju više kao nemoralnost ili neetičnost u radu, mada imaju ozbiljne posljedice po kvalitet i jednakost u obrazovnom sistemu.

Treba napraviti razliku između korupcije u upravljanju sektorom obrazovanja (korupcija u obrazovanju) i obrazovanja kao sredstva za suzbijanje korupcije (nastavni plan i program, metodologija i mobilizacija aktera). Postoji jasan odnos između korupcije u obrazovanju i obrazovanja protiv korupcije: u „korumpiranom okruženju,” obrazovanje ne može uspješno da promoviše etičke vrijednosti i ponašanja. Drugim riječima, da bi se stvorilo povoljno okruženje za učenje o vrijednostima, od suštinske je važnosti obezbijediti integritet i ograničiti neetička ponašanja unutar sektora obrazovanja. Nadalje, treba napraviti još jednu jasnu razliku između mogućnosti za korupciju, koja je povezana sa institucionalnim

⁸ Halak i Poisson, 2005.

kontekstom, postojećim procedurama i mehanizmima, i obrazloženja aktera zašto su iskoristili tu priliku (njihova logika djelovanja).⁹

Takođe, kroz obrazovanje se prenose vrijednosti kao što su integritet, jednakost i pravda, kao i osjećaj za zajedničku odgovornost koji je ključni faktor za društvenu koheziju i dobro upravljanje. Analizom zakona o visokom obrazovanju dobija se jasna slika da ne postoji jasno definisani dijelovi usmjereni na borbu protiv korupcije.¹⁰ Iako postoje smjernice koje mogu predstavljati vodič za pravilan rad institucija i odnose na visokoškolskoj instituciji, one ne mogu tretirati posebne slučajeve ili primjere iz prakse kako bi se spriječila korupcija i ostala negativna djelovanja na određenim univerzitetima.

Mogućnosti za pojavu korupcije u različitim oblastima.¹¹

- Finansije: Zaobilaženje pravila i procedura; Inflacija troškova i aktivnosti; pronevjera.
- Raspodjela sredstava (stipendije, subvencije, itd.): Favorizam / nepotizam; mito; zaobilaženje kriterijuma; diskriminacija (politička, društvena, etnička...).
- Izgradnja, održavanje i popravke: prevare na javnim natječajima (isplate, pokloni, favorizam); dosluh među dobavljačima; pronevjerje; manipulisanje podacima; nepostojeće nabavke; preusmjerenje sredstava/zaliha/materijala.
- Pisanje udžbenika: prevara u izboru autora (favorizam, mito, pokloni); zaobilaženje autorskih prava, plagijati; primoravanje studenata da kupuju udžbenike čiji su autori njihovi profesori.
- Imenovanje nastavnog osoblja: prevara u imenovanju osoblja (favorizam, nepotizam, mito, pokloni); diskriminacija (politička, društvena, etnička); falsifikovanje kvalifikacija, korištenje lažnih diploma; zaobilaženje kriterijuma.
- Ponašanje nastavnog osoblja: odsustvo profesora; fiktivni predavači; nelegalne naplate (za upis, polaganje ispita, privatne časove/instrukcije, itd.); favorizam, nepotizam, prihvatanje/traženje usluga, poklona.

Naime, dok je najrasprostranjenija i najvulgarnija praksa u direktnoj kupovini diploma, ocjena i ispita, što znači da se korupcija pojavljuje u različitim oblicima:¹²

U ministarstvima: Davanje saglasnosti na rad institucijama obrazovanja i pored neispunjenosti uslova; Korupcija u javnim nabavkama i investicionim aktivnostima u obrazovanju; Favorizovanje pojedinih ustanova prilikom odabira udžbenika i ostalih pomagala koje će se koristiti; Stalne „kozmetičke promjene“ u školskim programima i udžbenicima koje primo-

⁹ Isto.

¹⁰ Mujkić, 2011.

¹¹ Hallak i Poisson, 2007.

¹² Centar civilnih inicijativa BiH, 2008.

ravaju učenike i studente da kupuju nove knjige (korupcija od strane izdavačkih zavoda i kuća); Neadekvatna upisna politika i inflacija pojedinih zanimanja koje poslije stvaraju probleme na tržištu rada; Propusti u licenciranju učitelja i profesora koji predaju u ustanovama obrazovanja; Izgradnja i rekonstrukcija školskih ustanova, naročito u periodima prije izbora.

U institucijama obrazovanja: Komercijalizacija i zloupotreba u korištenju školske imovine; Podmićivanje revizora za neobjavljivanje različitih nalaza o propustima u radu; Korupcija prilikom zapošljavanja na radnim mjestima; Korupcija tokom definisanja upisne politike u školske ustanove; Organizovanje školskih aktivnosti (izleti, ekskurzije, manifestacije, itd); Zloupotreba namjenskih fondova za održavanje škola i kupovinu materijala; Ilegalne upisnine tamo gdje je školovanje besplatno; Propisivanje određenih standarda (ishrane, školskih uniformi) mimo važećih propisa; Praksa „nepostojećih predavača“ koji utiču na nemogućnost zapošljavanja novih predavača, ali i količinu fondova prenesenih na osnovu broja zaposlenih.

Studenti-roditelji: Kupovina mjesta za školovanje u određenim institucijama; Kupovina ocjena, ispita i diploma i dr.

Predavači: Prodaja „dobrih ocjena“ kao praksa; privatno tutorstvo, odnosno privatni časovi koji utiču na kvalitet nastave u redovnom procesu; zloupotreba studenata u cilju dobijanja određenih informacija i radova koji nisu u skladu sa važećim gradivom; iskorištavanje i zloupotreba studenata na druge različite načine (fizički, seksualno, itd.) u cilju dobijanja boljih ocjena i polaganja ispita; prodaja ispitnih pitanja; odsustvo sa radnog mjesta u obrazovnoj instituciji radi poslova na drugim ustanovama (dvostruka praksa).

Krivična djela korupcije su veoma teško dokaziva, posebno kada se govori o tzv. klasičnim djelima korupcije, kao što je davanje i primanje mita. U takvim slučajevima i u slučaju da lice prijavi krivično djelo, ne može osigurati dokaze, zbog čega veoma često prijave studenata ne rezultiraju istragama ili sankcijama. Upravo zbog otežanog dokazivanja nadležne institucije ne prihvataju anonimne prijave studenata, zbog čega se studenti rijetko odlučuju da prijave nepravilnosti, uglavnom iz straha od mogućih posljedica, odnosno straha da će im profesor ili član osoblja na univerzitetu kasnije otežati završetak školovanja. Već je pomenuto da sami univerziteti nemaju adekvatne mehanizme koji bi ohrabрили studente da prijavljuju korupciju ili druge oblike prekršaja pravila od strane zaposlenih.

Akademski sistemi koji su politizovani i gdje različite neakademske norme narušavaju univerzitet, takođe mogu biti podložni korupciji. Kao veoma čest oblik korupcije navodi se praksa političkih partija u pojedinim sistemima koje kroz univerzitet nastoje dominirati akademskim upravljačkim tijelima i postavljati svoje članove na uticajne položaje.

Takođe, vlada ili druge institucije vlasti mogu vršiti uticaj na donošenje odluka u vezi sa univerzitetima. Slabo i neodgovorno upravljanje univerzitetima takođe može da dozvoli korupciji da se ukorijeni u akademskom životu, a ponekad zbog nedemokratskog upravljanja unive-

rizitetima, postaje nemoguće promijeniti vodstvo i unijeti promjene u funkcionisanje akademskih institucija.¹³

„Plagiranje je neovlašteno preuzimanje tuđih ideja, postupaka ili tekstova bez odgovarajuće naznake s nakanom da se prikažu kao vlastita. Preuzimanje već objavljenih vlastitih ideja ili preuzimanje vlastitog već objavljenog teksta prikazujući ga novim i originalnim naziva se samoplagingom i smatra se jednako lošim kao i plagiranje. Učestalost plagiranja je u porastu, razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije olakšava neovlašteno preuzimanje teksta, no istovremeno, zahvaljujući istoj tehnologiji, razvijaju se računalni programi i mrežne usluge za otkrivanje plagiranja.“¹⁴

Izveštaji OSCE-a također navode da se rad prosvjetnih inspektora „često ne koristi na pravi način, a posljedica toga je da država nema respektabilno tijelo za nadgledanje obrazovanja. Uzrok ovog problema djelimično leži u nejasnim i neadekvatnim zakonskim propisima, koji regulišu ulogu prosvjetnih inspektora, u nedostatku neovisnosti i nepristranosti kod njihovog imenovanja i u političkom uplitanju u njihove odluke. Prosvjetni inspektori također su suočeni s brojnim praktičnim preprekama, kao što su nedostatak finansijskih sredstava i logističke podrške, te nedostatak stručnog usavršavanja i obuke“ (Google 2014). Korupcija prilikom zapošljavanja vidljiva je i u oblasti obrazovanja. Iz neformalnih izvora često se čuje o nepostojanju konkursa ili namještenim konkursima, kao i o nemogućnosti zaposlenja u obrazovanju (osnovnim i srednjim školama) bez korišćenja ličnih poznanstava i veza. Budući da obrazovanje predstavlja najbitniji uslov razvitka i napredovanja jednog društva, korupcija u ovoj oblasti ima dalekosežne negativne posljedice.

Korupcija i nepotizam pri zapošljavanju na univerzitetima sistematski se ne istražuje iako je u mnogo većem stepenu vidljiva, prepoznatljiva i dokaziva nego neke druge vrste korupcije (davanje i primanje mita, trgovina uticajima, pokroviteljstvo...). Tema o korupciji u visokom obrazovanju prisutna je na internetu mahom preko pojedinačnih primjera na pojedinim univerzitetima i fakultetima. Korupcija prilikom zapošljavanja u (visokom) obrazovanju nosi u pogledu razarajuće učinke na društveni razvoj. Donosi negativnu selekciju i umanjuje šanse i izgledne sposobnijih, kvalifikovanih i darovitijih pojedinaca da učestvuju u nastavno-naučnom radu i prenose znanja i vještine mlađim generacijama. Umanjuje konkurentnu poziciju i ugled univerziteta i poništava međunarodnu reputaciju.

Unosi palanački duh nezamjeranja i zavisti prema onima koji su uspjeli da zaposle svoje kandidate i samoprezira onih koji još uvek imaju svijest o etičkoj i profesionalnoj neprihvatljivosti zapošljavanja nastavnog kadra na osnovu srodničkih povezanosti ali ne i snagu da se javno odupru takvoj praksi. Za temu odnosa prema korupciji u visokom školstvu može se naći veliki broj primjera što je poseban problem. U studiji „Profesija (i)

¹³ Altbach, 2004.

¹⁴ Baždarić i saradnici, 2009.

korupcija“, autori analiziraju odnos prema korupciji i nepotizmu prema načinu na koji su ove pojave tretirane u kodeksima profesionalne etike.

Komentar autora o Etičkom kodeksu Univerziteta u Beogradu i Etičkom kodeksu Univerziteta u Nišu (oba iz 2003. godine) sadrži ocjenu da „iako je princip integriteta obuhvaćen i u segmentu sprečavanja sukoba interesa i segmentu mita i korupcije, i on zahtijeva doradu u smislu definisanja mehanizama djelovanja protiv, kao i sankcionisanja ovih pojava“¹⁵. Autori zaključuju da „analizirani kodeksi su dosta uopšteni i tako normativno bezobalni i opšteprihvatljivi (bez izričite obaveznosti, recimo, Kodeks Beogradskog univerziteta) – niko ne bi javno odbacio takve principe ponašanja, pogotovo ako oni nikoga ni na šta konkretno ne obavezuju, niti predviđaju, iole, efikasnu sankciju za nepoštovanje, osim tobože moralne, što je ovdje postala krajnje fleksibilna kategorija, ili su do te mjere specifični i usitnjeni, da više predstavljaju Statute interesnih grupacija koji s javnim interesom imaju male ili veoma daleke veze.

Autori dalje navode da su u fokus grupnim istraživanjima univerzitetskih profesora u Nišu, došli do sljedećih nalaza: „Kao pojavne forme korupcije sagovornici su naveli plaćanje ispita, podučavanje studenata kod profesora kod kojih treba da polažu ispit uz nadoknadu, prinuđivanje studenata da kupe knjigu kod profesora koji je njen autor kao uslov za polaganje ispita, protekcionizam (diskreciono pravo rektora i dekana), nepotizam i kronizam pri upisu na fakultet ili pri polaganju ispita za djecu ili članove rodbine donatora novca, kojim se finansira izdavanje udžbenika koji profesor mora svake godine da obavi ako želi da zadrži 'svoj' predmet ili napreduje u zvanju“¹⁶.

Analiza danas važećih etičkih kodeksa oba Univerziteta pokazuje da oni nisu izmijenjeni niti doradeni u dijelu o mjerama i mehanizmima za primjenu principa sadržanih u ovim dokumentima. Ovakav i niz drugih primjera je i u zemljama okruženja, a posebno u Bosni i Hercegovini.

MOGUĆNOSTI SUZBIJANJA KORUPCIJE U OBRAZOVANJU

Tačne podatke o stepenu prisustva korupcije u radu obrazovnih ustanova nije moguće precizno utvrditi, pa se procjene stanja zasnivaju na istraživanjima javnog mnjenja i medijskih istraživanja. Da bi se suzbile zloupotrebe, mnoge zemlje su razvile profesionalne kodekse ponašanja u obrazovnom sektoru. Njihovi osnovni ciljevi su: unaprijediti obaveze, posvećenosti i efikasnosti usluga među članovima profesije formulisanjem seta prepoznatih etičkih standarda kojih se moraju pridržavati svi članovi profesije; obezbijediti uputstva za samodisciplinu za članove profesije stvaranjem normi profesionalnog ponašanja; i osigurati da zajednica podržava i ima povjerenja u profesiju naglašavanjem društvenih odgovornosti profesije prema zajednici.¹⁷

¹⁵ Gredelj, Gavrilović, Šolić, 2005, s. 56.

¹⁶ Isto, s. 65.

¹⁷ Halak i Poison, 2005.

Strategija borbe protiv korupcije BiH (2009-2014) ima za cilj smanjiti mogućnost za korupciju putem uspostavljanja suvremenog i učinkovitog administrativnog i pravnog okvira za javni sektor. Jedan od glavnih ciljeva Strategije je povećanje učinkovitosti postojećih institucija, sa zadatkom prevencije i borbe protiv korupcije. Javna služba u BiH zahtijeva predvidljivost, pouzdanost, poštenje i integritet. S gledišta organizacijske izgradnje, suzbijanje korupcije je, usprkos tome, toliko važna varijabla da ta poteškoća predstavlja istraživački izazov. Uprkos složenosti fenomena, učinjeni su značajni pomaci u istraživanjima etiologije korupcije, ne samo glede općih rizika i uzroka, nego i u dijagnostici područja pogodnih za antikorupcijske planske napore.

Stoga su ciljevi strategije, prije svega, uspostaviti efikasan sistem za koordiniranje aktivnosti vlasti u BiH usmjerenih na borbu protiv korupcije, kako bi se osigurala konzistentnost i održivi rezultati aktivnosti provedenih u sklopu ove strategije.

Sljedeće je uspostaviti sistem za prevenciju korupcije u svim strukturama javnih institucija u Bosni i Hercegovini, kako bi se minimizirao rizik od korupcije. Ujedno izgraditi kapacitete tijela zaborbu protiv korupcijena svim nivoima vlasti, kako bi se na efikasan način upravljalo programima za sprečavanje korupcije, educiralo bh. društvo o rizicima od korupcije, koordinirala borba protiv korupcije, otkrivali i provjeravali slučajevi korupcije i pokretali odgovarajući postupci protiv počinitelaca. Neophodno je podići svijest bosanskohercegovačkog društva u cjelini određeni stručnih grupa i udruženja o rizicima korupcije i ojačati već postojeće negativno mišljenje bh. društva o korupciji, te osigurati učešće civilnog društva u svim aktivnostima koje provode javne institucije u cilju suzbijanja i borbe protiv korupcije.

Načela se mogu prikazati kroz:

- Suzbijanje korupcije je odgovornost države. U tom smislu država će biti otvorena za svaku vrstu suradnje sa domaćim i međunarodnim institucijama, ali to neće zamijeniti aktivnosti koje će u skladu sa zakonom provoditi država.
- Suzbijanje korupcije je moguće jedino putem kombiniranja mjera, uključujući pokretanje krivičnih disciplinskih i upravnih postupaka, te preventivnih mjera i kampanje usmjerene na podizanje javne svijesti/edukaciju.
- Korupcija je sistemski problem i stoga, da bi se ista sprečavala unutar organizacija, aktivnosti na borbi protiv korupcije moraju postati sastavni dio procesa upravljanja.
- Efikasno suzbijanje i upravljanje korupcijom može se postići samo koordiniranim naporima nosilaca javnih funkcija i javnih službenika uz aktivnu podršku privrede, a u potpunosti iskorištavajući mogućnosti za međunarodnu suradnju.
- Da bi se osigurala primjena konzistentne strategije za borbu protiv korupcije putem prevencije, edukacije i iniciranja krivičnih i

drugih postupaka, provedba Strategije mora se koordinirati iz jedinstvenog centra. U tom smislu, Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije će imati nadležnost za praćenje mjera za borbu protiv korupcije.

- Novi izazovi da se odgovori na sve veća očekivanja građana BiH u borbi protiv korupcije zahtijevaju provedbu novog institucionalnog pristupa uz korištenje dostignuća, prakse i pouka iz prošlosti
- Obaveza svakog građanina je da ima aktivnu ulogu u suprotstavljanju korupciji i moralnu obavezu da prijavi korupciju.

Jedan od suštinskih problema učinkovitog poduzimanja pravnih radnji protiv korupcije u bilo kojoj zemlji je činjenica da su u korupciju često uključeni dužnosnici organa vlasti. Pravno gonjenje ovih dužnosnika, posebice od strane lokalnih tužitelja, je često, vrlo teško. Da bi se država uspješno borila protiv korupcije potrebno je prvo uspješno povesti borbu u samim „državnim redovima“, odnosno subjektima koji imaju najvažniju ulogu u borbi protiv korupcije. Za borbu je potrebno imati strategiju. Strategiju imamo, ali kakvi su rezultati te strategije. Nije da se ništa ne radi, ali prema istraživanjima Transparency Internacional podaci su jako loši, ali imamo donekle i uspješnosti u procesuiranju korupcije u BiH.

Subjekti koji treba da se suprostavljaju korupciji su:

Tužilaštvo, sudstvo, policija, Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, drugi državni organi (carina, poreski organi, organi inspekcije), ostali društveni činioci (kultura, književnost, naučne ustanove, mediji, međunarodne organizacije - Interpol, Europol).

Tek u posljednjem izvještajnom periodu, Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije je počela zapošljavati službenike, osiguravati tehničke uslove za funkcionisanje i preduzimati aktivnosti na ispunjavanju zakonom propisanih nadležnosti. Problemi sa kojima se Agencija susretala od samog početka, negativno su se odrazili na nivo primjene Strategije. Iako su definisani, pojam korupcije, cilj rada agencije, ipak je bilo i te kakvih propusta u borbi protiv korupcije. Nedostatak volje drugih institucija obuhvaćenih Strategijom ogleda se u kašnjenju institucija u provedbi obaveza propisanih Strategijom, nekonzistentnosti primjene na različitim nivoima vlasti, i kašnjenju od gotovo dvije godine u obezbjeđenju sredstava za rad Agencije. Time je sadašnja vlast pokazala da od samog usvajanja Strategije nije bilo istinske političke volje za njenom provedbom.

Ove godine završava period obuhvaćen Strategijom za borbu protiv korupcije, a nakon toga planirana je izrada nove. Na osnovu rezultata monitoringa i izvještaja koje je TI BiH objavljivao tokom četvorogodišnjeg perioda na koji se Strategija odnosi, osnovni zaključak je da je propuštena prilika koja se ukazala ovim strateškim dokumentom.

Strategija za borbu protiv korupcije (2009-2014), predstavlja još jedan u nizu dokumenata koji nisu dali rezultate usljed potpunog nedostatka volje nosilaca vlasti i institucija za provođenje zakona. Stoga je

najvažnije uspostaviti adekvatne programe za prevenciju korupcije, kojima će se osigurati edukacija i stručno osposobljavanje svih, kako bi se zaštitilo društvo i minimizirali efekti korupcije. Uprkos važnosti strategija za prevenciju korupcije, korupcija je često i krivično djelo, i kao takva mora biti oštro kažnjena – kako bi se korumpirane osobe spriječile da počine takva djela u budućnosti, ali i da se subjektima u BiH demonstrira da se „zločin ne isplati“. Glavni cilj prevencije jeste da se ograniči mogućnost počiniteljima da nastave činiti krivična djela, kao i da se posluži njihovim primjerom kako drugi ne bi slijedili nezakonito i nemoralno djelovanje.

Korupcija nagrizava moral određenog društva i uništava njegove socijalne, političke, ekonomske i pravne institucije. Ona ruši osnovne ljudske vrijednosti: dostojanstvo, sloboda, prava čovjeka odnosno građanina... Ponašanje ljudi koji se bave korupcijom je suprotno ponašanju običnog čovjeka koji mora da živi od onoga što zaradi na legalan način, bez privilegovanog položaja u nekoj državnoj ili društvenoj službi ili preduzeću koje se bavi privrednom djelatnošću. Korupcija je pojava koja iskazuje namjeru, volju, svijest i psihologiju ličnosti koji želi da zadovolji svoj motiv koristoljublja, na teret i štetu države i društva. Taj neko želi da stiče ekonomska i druga dobra kojim bi da raspolože bez ikakvog uloženog rada. Korupcija predstavlja ozbiljnu prijetnju osnovnim principima i vrijednostima, narušava povjerenje građana u demokratiju, ugrožava vladavinu prava, predstavlja negaciju ljudskih prava i sprečava socijalni i ekonomski razvoj.

Pretpostavka uspjeha je i jasna politička poruka o odlučnosti Vlade da suzbija korupciju. Ako se problem želi riješiti, prvo treba priznati da postoji, a ne vrdati, birati riječi, optuživati okolnosti, prošlost ili druge. Sukob interesa je neizbježna i normalna situacija, no situacija koja zahtijeva regulaciju i rješenje. Sukob interesa je situacija u kojoj su u suprotnosti interes nositelja javne službe i njegov privatni interes, koji može neprikladno uticati na vođenje njegove javne dužnosti i odgovornosti. Samo po sebi nije krivo biti u takvoj situaciji, no tada treba napraviti izbor i urediti odnose. Situacije sumnje u etičku ispravnost i interesne motive dužnosnika ne smiju trajati i narušiti povjerenje. Prioritet je sprečavanje sukoba interesa na najvišoj razini dužnosnika, te treba smanjiti broj dužnosnika prema postojećem zakonu.

Isto tako treba donijeti posebna pravila za lokalnu samoupravu i ugraditi pravila u sistemske zakone koji regulišu zdravstvo, visoko školstvo i nauku, javne medije. Za javnost treba otvoriti rasprave u tijelima koja odlučuju o sukobu interesa, osim dijela postupka u kojem se utvrđuju i provjeravaju činjenice. Treba odgovarajuće opremiti informatičku podršku tim tijelima. Treba osigurati izvršenje nad odlukama Povjerenstva o objavljivanju svojih odluka u kojima se odlučilo o postojanju sukoba interesa. Treba osigurati sustav edukacije nastavnog osoblja, medija i javnosti o načelima, zakonskim rješenjima, pojedinostima postupka i djelovanju na lokalnom nivou. Treba promijeniti pravila i odredbe postojećeg zakona u pogledu: kruga profesora, zabranjenih djelovanja profesora,

deklaracije imovine i prihoda, donošenja provedbenih akata detaljnijim regulisanjem odredbe o darovima i postupku njihovoga prijavljivanja. Profesori osim plaće ne smiju – bez izuzetka – primati druge naknade. Neophodno je potpuno zabraniti članstvo profesora u trgovačkim društvima, upravnim i nadzornim odborima.

Bez kredibilnih nosilaca različitih nivoa vlasti, riječju političkog vođstva, koji stvarno hoće uspješnu borbu protiv korupcije, neće biti uspjeha. Ako kod nosilaca, odnosno predstavnika bilo kog nivoa vlasti ili među političkim akterima ili moćnicima, ima osoba koje su korumpirane ili se u to sumnja, osoba koje postižu ono što žele vladavinom partijske moći, a ne vladavinom prava - nema uspješne borbe protiv korupcije.

To građani znaju. Potrebno je pronaći područja, od značaja za državu, društvo i građane, u kojima se mogu brzo i efikasno pokazati rezultati borbe protiv korupcije. Treba uzeti samo sivu ekonomiju i unutar nje rad na crno ili partokratiju i eto uspjeha i povjerenja građana u ozbiljnost antikorupcijske asistencije. Bez istraživanja, multidisciplinarnih, naravno, nije moguće ništa ozbiljno uraditi. Dakle, utvrđivanje činjeničkog stanja u društvu i državi oko korupcije i alata za proizvodnju korupcije. Nakon toga utvrđivanje dijagnoze, pa tek onda određivanje terapije. Od svega toga zavisi uspjeh. Ukoliko je terapija određena odokativno i uspjeh će biti takav - nikakav. Samo će podstaći korupciju. Od onih koji na osnovu dobre anamneze i dijagnoze određuju terapiju zavisi i uspjeh borbe protiv korupcije. Ali problem može nastati ukoliko se terapija ne sprovodi, ukoliko 'pacijent', društvo, država, razne djelatnosti, pojedinci i sl. ne žele da sprovedu terapiju ili je izbjegavaju .

Bez snažnih, kompetentnih institucija i ljudi u njima i poštovanja autonomije, tj. nezavisnosti, ravnoteže i saradnje zakonodavne, izvršne i sudske vlasti nije moguća uspješna borba protiv korupcije. Najgore je to što se prikriva skepticizam u suvisnost borbe. U istraživanjima percepcije korupcije se taj skepticizam prikriva tako što se daju socijalno poželjni odgovori, a kod nas u dubinskim intervjuima – molbom da se taj skepticizam ne evidentira.

Širenje uvjerenja da korupcija nije nepobjediva; da ima zemalja u kojima je ona svedena na minimum; da ima zemalja koje su vodile uspješnu borbu protiv korupcije; da ima zemalja koje imaju dobre rezultate u borbi protiv korupcije itd. Dakle, širenje optimizma zasnovanog na programu sistemskih i konkretnih akcija protiv korupcije i afirmacija postignutih rezultata je uslov svih uslova u borbi protiv korupcije rada, a prije svega korupcije zapošljavanja u obrazovnim institucijama i drugim vidovima zapošljavanja.

ZAKLJUČAK

Korupcija je široko poznata kao ozbiljna prepreka privrednog rasta i društvenog blagostanja, čija je cijena na globalnu privredu više od 5% globalnog BDP-a svake godine. Obrazovanje je važno kao sredstvo za

izgradnju osjećaja profesionalizma, pripadnosti skupini, svijesti šta ustvari predstavlja korupcija i kako šteti onome za što se društvo zalaže, kako se treba boriti protiv nje, i kako svaki pojedinac u toj borbi može pomoći.

Utvrđivanje mogućnosti za korupciju predstavlja ključni korak, kao i analiza uspješnih strategija za poboljšanje transparentnosti i odgovornosti u korištenju obrazovnih resursa kako finansijskih, i ljudskih, tako i materijalnih bilo na javnim ili privatnim visokoškolskim ustanovama.

Treba zahtijevati predanost kvalitetnom obrazovanju koji je dostupan svima. Zato je potrebna informacija politike koja je jasna i lako razumljiva. Nacionalni, školski i univerzitetski proračuni moraju biti objavljeni u detalje, tako da se može pratiti kako su sredstva dodijeljena.

U cilju borbe protiv korupcije, vlada, poslovni akteri i civilno društvo trebaju pouzdane informacije: ko ih čini što je potrebno i gdje se ona pojavljuje. Ipak, budući da je prikrivena djelatnost, korupciju je teško izmjeriti. Decentralizacija administrativnih i finansijskih odluka može napraviti praćenje resursa. Visok nivo transparentnosti, automatizacije i informatizacija u administrativnim i finansijskim transakcijama su neophodni za smanjenje korupcije u obrazovanju. Povjerljivi kanali su bitni za prijavu sumnji na korupciju, bez straha od odmazde.

Korupcija je stvaran i ozbiljan problem. Postignut je izvjestan napredak u usporedbi s ranijom situacijom, ali još uvijek zaostajemo za nekim drugim zemljama. Izgradnja institucija stvarni je cilj i to je razlog zbog kojega se predlažu izvjesne promjene u glavnim preventivnim mjerama protiv korupcije u svim segmentima, kao i u obrazovanju.

EVENT OF CORRUPTION IN EDUCATION AND REDUCE THE POSSIBILITY OF THE SAME

Idriz Ćosić, Ph.D.

Abstract: Education is one of the social categories where corruption is particularly represented. Various forms of corruption in the education system, from preschool age to the university, are visible, which has long-term consequences. In this regard, the work provides some of the characteristics of corruption in education. Considering the complexity of the topic, as well as a number of examples of corruption in practice, it takes more space for relevant indicators. In this way, only partially draws attention to the importance and role of corruption in education. In the first section, the manifestations of corruption in education through several methodological lined parts. Options to prevent corruption are given in the second part, an introduction and a conclusion.

Key words: *education, corruption.*

LITERATURA

1. Altbach, P. G. (2004). *The question of corruption in academe. International Higher Education*, Winter
2. Baždarić, K., Pupovac, V., Bilić-Zulle, L., Petrovečki, M. (2009). *Plagiranje kao povreda znanstvene i akademske čestitosti*, Medicina Fluminensis, Vol. 45 No.2, Rijeka.
3. Bošković, M. (2004). *Organizirani kriminalitet i korupcija*, Banja Luka.

4. Jelačić, M. (1996) *Korupcija*, Beograd
5. Mujkić, D. (2011). *Analiza zakona koji regulišu oblast visokog obrazovanja i analiza budžetskih izdvajanja za visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini*, Transparency International BiH.
6. Gređelj S., Gavrilović Z., Šolić N. (2005). *Profesija (i) korupcija - Aktiviranje profesionalnih udruženja u borbi za integritet profesija i protiv korupcije*, Centar za monitoring i evaluaciju, Beograd
7. Hallak, J. i Poisson, M. (2007). „*What Can Be Done?*“. International Institute for Educational Planning., *Corrupt Schools, Corrupt Universities*
8. Hallak, J., & Poisson, M. (2005). „*Ethics and corruption in education: an overview*“ *Journal of Education for International Development*, 1(1). Retrieved Month Date, Year, from <http://equip123.net/JEID/articles/1/1-3.pdf>
9. Todorović, Segedi, Milinković (2008). *Latinsko srpski rečnik* STYLOS-ART
10. Štulhofer, A., (2004) *Percepcija korupcije i erozija društvenog kapitala u Hrvatskoj 1995.-2003.*, *Politička misao*, 41., 3., 156.-169.
11. Google 2014: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke „*Program mjera za prevenciju korupcije u visokom obrazovanju u Federaciji Bosne i Hercegovine*“, Mostar 2012. Očitano 04.Mart <http://www.erisee.org/downloads/2013/2/bh/Corruption%20prevention%20in%20high%20education%202012%20BH.pdf>
12. Google 2014: Transparency international „*Prevencija korupcije u obrazovanju*“, istraživanje i preporuka“. Očitano 04.Mart <http://ti-bih.org/wp-content/uploads/2012/12/Publikacija-ivana2.pdf>
13. Google 2014: Centri civilnih inicijativa: *Korupcija u obrazovanju – stanje i preporuke*, 2008 , Očitano 05. Mart <http://ti-bih.org/wp-content/uploads/>
14. Google 2014: Izvještaji OSCE, Očitano 06.Mart <http://www.oscebih.org/Default.aspx?id=155&lang=BS>
15. Google 2014: „*Corruption and education*“. Očitano 06.Mart http://www.iaoed.org/files/WEB_11_corruption%20and%20education_final.pdf
16. Google 2014: „*Prijedlog Programa mjera za prevenciju korupcije i borbu protiv korupcije na Univerzitetu u Tuzli*“. Očitano 06. Mart www.vesta.ba/files/Prijedloga%20programa%20mjera%20za%20prevenciju%20korupcije%20i%20borbu%20protiv%20korupcije%20na%20Unive